

М.К. НАЄНКО,
доктор філологічних наук,
професор кафедри слов'янської філології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

СПОГАД ПРО КРАСУ ВІРНОСТІ* ДО 100-РІЧЧЯ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

Третього квітня 1998 року Олеся Терентійовичу Гончару мало б виповнитися вісімдесят літ. Цифру цю я сприймав і досі сприймаю особливо щемно: у вісімдесят за крайнебо пішли мої батьки... Пишучи спогад про вісімдесятилітнього Олеса Гончара, я згадую і їх. Після їхньої смерті (з інтервалом у три роки) Олесь Терентійович прислав мені кілька майже однакових співчутливих слів такого змісту: *«Дорогий Михайле Кузьмовичу! Прийміть моє щире співчуття у Вашому горі. Олесь Гончар»*.

Розлого можна писати лише про радість, а про лихо, мабуть, тільки отак: максималь-но стисло. В романах і новелах Олеса Гончара завжди журба і радість ідуть обнявшись. Але так, що радість усе-таки виступає на крок уперед. І тому світлом та красою від них повіває, і тому спогад хочеться писати як про Красу. А надто, що це буде спогад і про книжку «Краса вірності», яку я написав чималенько літ тому (в 1980 р.) і яку Олесь Гончар сприйняв посправжньому привітно. Писалася вона не без його стимулюючих імпульсів, а почасти й пора-д. Сталося тоді так, що після шаленої нагінки на письменника у зв'язку з його романом «Собор» (1968) близько десятка літ про нього літературна критика писала якось упівслова. Або й зовсім не писала. В 1971 р. Маргарита Малиновська опублікувала зовсім маленьку книжечку «Олесь Гончар», а потім спливали всі сімдесяті – і майже ніхто *«не гавкне, не лайне – так наче й не було мене»*, – як сказав би наш Кобзар. У 1978-му, щоправда, по-чало трохи розвиднятися. До шістдесятиріччя письменника почав виходити шеститомник його творів (з передмовою Василя Фащенко), і я візьми та й напиши про нього своєрідну рецензію: «Праця, натхнення, людина» [1]. Прочитавши її, Олесь Гончар запросив мене (з допомогою своїх сусідів Леоніда Коваленка і Володимира П'янова) на розмову і, ніби між іншим, проказав безособово: *«Трохи розширивши, цю рецензію можна зробити і більшою працею. Основа є...»* Сказано це було на луках біля стариці Дніпра, слова ці торкнулися мене якось по-особливому і я прихапці почав глибше занурюватись у творчий світ Олеса Гончара. Тривало так років півтора чи й більше і книжка «Краса вірності» була готовою до друку вже у 80-му році. З публікацією її виникали тільки незначні труднощі: у видавництво «Дніпро» протягом уже кількох років не подавав запланованого рукопису «Олесь Гончар» провідний на той час літературний критик Леонід Новиченко. Чи то через надмірну зайнятість, чи з не менш надмірної обережності (за критиками подібне тоді водилося), але факт залишається фактом: видавництво недовиконувало свої плани. А в часи радянського планового госпо-дарювання (або, як тепер знаємо, планової безгосподарності) така річ не одному завдава-ла прикроштів, і щоб їх стало менше, керівники «Дніпра» у виданні «Краси вірності» мені

* Цей спогад написано 20 років тому і опубліковано, по суті, в безтиражній книжечці з такою ж назвою. Я вміщую його тут як додаток без будь-яких змін. Уточнюються хіба що якісь фактичні не-догляди. В окремих місцях спогаду прочитуються доповнення до теми «літературне зарубіжжя».

не дуже відмовляли. Трохи поогиналася тільки тодішня головна редактриса видавництва Світлана Коба (по-батькові не запам'яталось). Та ще, звичайно, спохмурнів на мить Леонід Новиченко, коли йому Віталій Дончик сказав, що книжка «Краса вірності» вже опублікована. Я стояв за кілька кроків від них і добре чув повідомлення В. Дончика та бачив трохи здивовану реакцію Л. Новиченка... Це був варіант відомої «німої сцени» в мініатюрі, але вона за мить якусь озвучилась і розчинилась в трохи підхмелених розмовах, які велися тоді в письменницькому кафе «Еней» у зв'язку з днем народження самого Леоніда Новиченка.

Протягом тривалого часу, один раз на рік, 31 березня, він запрошував до «Енея» чи іншого кафе-ресторану усіх співробітників свого відділу, яким керував в Інституті літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР (де я тоді теж працював) і по черзі вислуховував на свою адресу наші щирі загалом «многії літа». От тільки Віталій Дончик трохи невпадат домішав до тих «многих літ» не дуже приємну для іменинника інформацію. Щоправда – вже після офіційного тосту, під час, сказати б, перекуру...

Як би там не було, через три дні, тобто в день народження Олесь Гончара, ця інформація набула тоді й більшого поширення. «Посприяв» цьому, зокрема, Володимир Яворівський, який 3-го квітня 1981 року в «Літературній Україні» опублікував рецензію на «Красу вірності» під заголовком: «Прекрасна доля. Нова монографічна праця про творчість Олесь Гончара». Були в ній і колючі критичні зауваження на мою (як автора книжечки) адресу, але й було визнання, яке я сприймав тоді не без приємних відчуттів. *«Я далекий від того, що книжка Михайла Наєнка – це принципово нове, в усьому оригінальне слово про творчість Олесь Гончара, – писав рецензент. – А все ж – ця книжка у чомусь таки етапна, бо не лише підсумовує все, уже сказане попередниками про багаторічну творчість письменника, а й ще пропонує ряд несподіваних, нетрадиційних підходів до творчих надбань, до людинознавчої концепції Гончара, до ось уже четверте десятиліття сповідуваної ним гуманістичної філософії (вона ґрунтується на вірі в те, що людина вистійть на всіх ураганах часу лише тоді, коли й ризику не втратить у собі – людського) та народної моралі»* [2]. Цю думку про «Красу вірності» невдовзі розвинув В. Панченко у рецензії, що вміщена була у московському журналі «Вопросы литературы». М. Наєнку, писав рецензент, удалося зблизити під час аналізу всі твори Олесь Гончара, де *«верность человека любимой, другу, Родине поднята до уровня красоты. Красивое в человеке поэтизируется. Автор видит в таком взгляде Гончара на человека последовательно выдержанный на протяжении вот уже сорока творческих лет эстетический принцип прозаика, сближающий его с Гоголем, с А. Довженко, Ю. Яновским; найдены также интересные параллели с отдельными произведениями П. Мирного и М. Коцюбинского»* [3, с. 230].

Щось подібне про книжку «Краса вірності» говорив і сам Олесь Гончар. Але без особливого пафосу. Як і без особливого пафосу про ті місця в монографії, де я «вправно» демонстрував засвоєння правил гри в соціалістичний реалізм: шукав символістичності в літері «Л» чи керівної ролі партії в «Прапороносцях»... Все те було – від лукавого, а не від науки та літератури. Олесь Гончар це відчував значно краще від мене. Натомість його посправжньому зворушили мої спостереження, в яких я говорив про імпульсивний характер його художнього мислення, про індивідуальний стиль письменника, про не до кінця розгадані таємниці в художніх творах, про суто словесні його знахідки тощо. *«Пульсуючий характер, – говорив О. Гончар, – мусить виявлятися в кожному творі, бо в світі все пульсує: від людського серця до космічних пульсарів. А індивідуальний стиль – це риса теж кожного справжнього таланту. І не треба нас об'єднувати в єдиний художній метод, хай навіть його й возведено в ранг державного»* (тут Олесь Гончар обривав своє слово і на мить задумувався: чи правильного слухача в своїх зв'язаннях він обрав і чи варто розвивати цю думку далі?). Щодо нерозгаданих таємниць у творах, то Олесь Гончар пов'язував їх із необхідною участю в творчості сил підсвідомості, яка має прямий стосунок і до того, що називають людським віруванням: *«Пояснити ці речі навряд чи кому вдасться, але те, що про це натякається в «Красі вірності», можна віднести до тільки Ваших (тобто, моїх) здобутків. Тим більше, що про це нині ніхто не говорить, а настане ж час...»*.

Тут Олесь Гончар знову робив паузу і йшов до книжкової шафи, діставав звідки якості іноземні журнали і показував мені в них панорами храмів на американському, здається, континенті.

– *Ось гляньте, – казав він, – ці церкви збудовано цілком у модерному дусі. Вони не дуже схожі на відомі нам українські собори. Але ж будували їх там наші люди, українські. В такий спосіб вони реалізовували енергію своєї підсвідомості, яка тут у нас – притлумлена. Коли ви говорите про нерозгадану таїну в художніх творах, то це ознака, що нам пора прокидатися. Таке пробудження я бачу, наприклад, у романі Ліни Костенко «Маруся Чурай». До речі, у мене є два примірники цього роману. Один із них дарую вам... У такий спосіб Олесь Гончар ніби «закривав» порушені теми і було видно, що пора сьогодні завершувати нашу розмову. На прощання він ще раз дякував за «Красу вірності» і бажав майбутніх творчих успіхів.*

* * *

Всі, хто близько знав Олесь Гончара, зокрема й дружина Валентина Данилівна, небезпідставно стверджують, що майже всіх своїх знайомих він «підпускав» до себе не дуже близько. Мені, початкуючому дослідникові, який до опублікування «Краси вірності» мав лише книжечку про новелістику 20-х років (1980) і порівняно небагато статей у періодиці та в колективних працях, навіть у снах не уявлялося, що Олесь Гончар мав би чомусь «підпускати» мене до себе на близьку відстань, але розмови про окремі мої публікації виявляли в ньому якийсь особливий інтерес до мене. Спочатку це звучало якось віддалено і через когось із посередників. Одного разу таким посередником була Валентина Данилівна. Зберігся в мене такий її лист: *«Шановний товаришу Наєнко! Пишу Вам за дорученням Олесь Терентійовича (його зараз немає в Києві). Статтю в журналі він прочитав, просив передати Вам подяку за добре слово про його твір. З розділом у підручнику ознайомиться, коли повернеться додому. Спасибі Вам за увагу. З пошаною В. Гончар».* Дата листа (24. 01. 1977) свідчить, що це було ще до публікації книжки «Краса вірності», але про яку йдеться статтю в журналі – пригадати не можу. Розділ у підручнику – це, швидше всього, розділ у навчальному посібнику «Українська література», який пропонувався для слухачів підготовчих відділень вищих навчальних закладів України і був опублікований у 1979 році. Це були тільки підступи до моєї «Краси вірності», але повз його увагу вони, виявляється, не проходили. Теплішою ця увага ставала після опублікування згаданої рецензії на шеститомник, що може підтвердити хоча б напис його на подарованій мені його книжці «Письменницькі роздуми»: *«Михайлові Наєнку на світлі думи, на нові творчі звершення, – з щирою пошаною. 9. X. 1980».* Тоді ж, до речі, Олесь Гончар подарував мені і опальний роман «Собор» з таким написом: *«Михайлові Наєнку на великі творчі літа, 1980».* Це було, зонайхарактерніше, ще за вісім літ до офіційної «реабілітації» цього твору. Тираж його в 1968 році складав 115 тисяч і всі вони, як відомо, були пущені радянськими «демократами» під ніж. У «Красі вірності» я про нього навіть згадувати не міг, Олесь Гончар до цього мене і не збирався спонукати. Натомість довірливо подарував дбайливо збережене видання його і час від часу повертався до розмови про нього. *«Його, – казав він, – можна було б уже й перевидати, але в іншій редакції. Там, «на горі» (тобто, в компартійно-цензурних органах) мені не раз уже пропонували щось змінити в ньому, щось переробити. Вмовляв навіть один старший поет (М. Бажан), але я на такі пропозиції завжди відмовчуюсь. А про себе думаю: не зміню жодного слова».* Років через п'ять, в 1984 чи 1985-му, я листовно радив Олесю Терентійовичу пропонувати «Собор» до перевидання; як аргумент, я викладав свій погляд на здрібнілу тоді українську романістику, котру можна було б посилити «Собором», але він не погоджувався і казав, що для перемоги ще час не настав. Яку перемогу він мав тоді на увазі, я здогадався лише в 1987 році, коли одержав від нього роман «Собор», виданий російською мовою в Москві. Дарчий напис був зворушливим: *«Михайлові Наєнку, вітаючи з Перемогою. 30 квітня 1987 року».* Йшлося, звичайно, не про **перемогу** над фашистами (до цієї календарної дати – 9 травня – ще залишалось десять днів), а про **перемогу** над більшовицькою рутиною, котра тримала «Собор» під арештом майже двадцять років. У післямові до того московського видання роману Сергій Баруздин писав: *«К счастью, он (роман – М. Н.) не утратил своей остроты, злободневности и чисто художественных достоинств. Более того, те, кто не знает судьбы романа, могут утверждать, что роман написан только что – вчера или сегодня. Такая особенность, пожалуй, каждого настоящего литературного произведения».* Сказано, здається, дуже точно, бо й сьогодні, коли за плечима в роману вже не двадцять, а будь-

ше літ, він стоїть одним з правофлангових в усій українській прозі ХХ ст. Проблематику його добре схарактеризовано в статті С. Сверстюка «Собор у риштованні», а те, як розпинали його у партійних кабінетах та на велелюдних зборищах, простежено в книжці В. Ковалю «“Собор” і навколо собору». Не потрапив туди хіба що один факт, про який писав Василь Стус у кінці 60-х років і який (факт!) перебував у Київському КДБ до 1991 року, оскільки був конфіскований у поета під час трусу ще в кінці 60-х. Василь Стус писав дослівно так: *«Група творчої молоді Дніпропетровська була написала листа до Голови Ради Міністрів УРСР В.В. Щербицького, кандидата в члени Політбюро ЦК КПУ Ф.Д. Овчаренка і Секретаря Спілки письменників України Д.В. Павличка. В листі наводилися обурливі факти розправи над людьми, що так чи інакше заявили про свої симпатії до проблем, поставлених О. Гончаром у романі “Собор”. Цього листа (підписали його триста осіб – М.Н.) було надіслано півтора роки тому, а відповідь була одержана тільки через рік. Відповідь своєрідна: молодого дніпропетровського поета Івана Сокульського і двадцятирічного матроса з Новомосковська Миколу Кульчицького було заарештовано. Ось уже півроку, як вони перебувають під слідством у Дніпропетровському КДБ, чекаючи суду. Наскільки можна припускати з розповідей окремих “свідків” у цій “справі”, обом заарештованим інкримінується “поширення” цього листа. В кожному разі, весь інтерес слідчих концентрується навколо цього “злочину”. Отож, перше питання – за що судять молодь? За естетичні смаки? За симпатії до комплексу проблем, поставлених письменником у творі... То як же це може бути, що палка читацька дискусія про “Собор” закінчується в жандармській інстанції»* [4, с. 401; 525]. Я наводжу ці слова В. Стуса, з одного боку, для тих, хто пробує сумніватися в естетичності «Собору», а з іншого – щоб нагадати: Олесь Гончар добре знав, яких прикрощів завдавав його «Собор» багатьом людям в Україні, але продовжував таки в 1980 році «поширювати» його, вручивши навіть мені з дарчим написом. Думаю, що якби тодішні жандарми від літератури знали про цей факт, то прикрощів добавилося б нам обом. Підтвердити цей здогад можна хоча б таким: протягом 1980–1985 рр я писав щорічні огляди української романістики і кожного року намагався хоча б одним словом згадати про існування в літературі роману «Собор». Але з моїх оглядів редактори послідовно викреслювали ці спроби: у видавництві «Дніпро» і в журналі «Радянське літературознавство», де ті огляди витримували першодрук, а потім видані були окремою книжкою. Викреслювалося, до речі, і слово «шістдесятники» і ніхто мені так і не збирався пояснювати: чому? Просто: викреслювали – і квит...

* * *

Мистецтво – це завжди несподіванка. Вихоплена з життя несподіванка, помічена лише одним автором. Помічена і поставлена ним у центр свого художнього стилю. Для означення стилю існують десятки визначень: вияв внутрішньої індивідуальності, стиль – це людина і т. д. Найцікавішим видається мені метафоричне означення стилю Євгеном Маланюком, котрий сказав, що стиль – це місце в письменника, куди поцілував Бог. У кожному творі це місце концентрується в якійсь несподіванці. У «Соборі Паризької богоматері» В. Гюго таким місцем стало слово «доля», вишкрябане якимось незнайомцем на колоні того собору; у творчості Флобера – назва нафантазованого ним села Йокнапатофа; у Євгена Маланюка – степова Еллада; у «Прапорonoсцях» Олесь Гончара – Краса вірності. Нині не бракує суджень, що «Прапорonoсці» – відшумілий етап у суто радянській літературі. Але забувають, що там була Краса вірності – безвідносна до літератури будь-якого ідеологічного спрямування. Олесь Гончар дуже дорожив нею і коли давав, наприклад, згоду на проведення конференції з приводу сорокових роковин роману «Прапорonoсці» у 1986 р., то думав насамперед про таємничу навіть для нього самого Красу вірності. Він з якимось внутрішнім задоволенням дякував мені за те, що я в своїй доповіді на тій конференції («До нових висот роману») згадав саме Красу вірності як вершину головного героя твору Юрія Брянського. У 1985 р., як відомо, Олесь Гончар зважився видати окремою збіркою свої «Фронтіві поезії». У передмові до неї він говорив, що ті фронтіві поезії уже несли в собі зародки, ембріони тих образів, які згодом дістануть свій розвиток у «Прапорonoсцях». «Фронтіві поезії» Олесь Гончар надіслав мені з таким написом: *«Михайлу Кузьмичу Наєнку та його родині з найкращими побажаннями на новий, 1986-й (рік Миру) від автора»*. А потім, подумавши, додав до цього напису таку приписку: *«А книжечка про конференцію, дорогий*

Михайле Кузьмовичу, у «Дніпрі» з'явилась («Прапорonoсці» Олесь Гончара і зображення людини на війні». – К., 1985. – 142 с. – М. Н.). Гарне вийшло видання, змістовне. І за це Вам – теж спасибі. 18. 12. 85». Упорядником тієї книжечки був я і тому, почувши слова вдячності за неї, згадав насамперед про Красу вірності, про яку завжди пам'ятав сам автор «Прапорonoсців». Узагалі, коли заходила мова про саме слово «краса», він якось по-особливому просвітлювався, внутрішньо яснішав і шукав приводів поговорити про це ще і ще. Нагода така одного разу трапилася у зв'язку з опублікуванням у «Літературній Україні» моєї статті «Не забуваймо про красу». Вітаючи мене з нав'язаним тоді нам нашим не своїм святом (Олесь Гончар так і не сказав, що то було за свято, хоча дата 6. XI. 1986 р. про щось нагадувала), він дописав у додатку до листівки: «Вітаю Вас із святом та зі статтею в «Літературній Україні» “Не забуваймо про красу”. Давно не зустрічав таких глибоких і чесних думок про сучасний літературний процес. Бо оті так звані “круглі столи” балакучих критиків часто стають столами зла, пересмикування і примітивних, але вельми роздутих амбіцій. Ви дали проникливий і науковий аналіз явищ. А як розумно й дотепно висміяно отих словоблудів, що від імені всієї літератури “чревовещають”: “ми недодали”, “ми прогавили”... Хто ж тобі не давав поведистись інакше і не “прогавлювати”? Блискучі роздуми Ваші про публіцистику і твір художній, бо як послухати Адамовича і Коротича (та й ще багатьох), то аж неясно, чого ж від письменника люди ждуть: твору художнього, високомистецького чи газетної передовиці?

І про романтизм переконливо, і про новелу – блискуче, бо дехто ніби аж хотів би цей жанр зруйнувати, жанр, який так багато важив (і має важити!) в нашій літературі.

Одне слово, дуже вчасна і дуже потрібна нашій літературі стаття, щоб література не обміщанювалась, не опошлювалась, не дрібніла і не западала, треба було нагадати всім, що існує на світі краса і що вона до істини найближча. Ви це зробили з блиском, з почуттям...». У красі Олесь Гончар бачив насамперед вияв найбільш людяного в людині, вияв чогось сокровенного, що властиве людині як такій. Одного разу я переконався в цьому ще більше, коли зайшлося про обставини, які пролили на нього загалом-то сподіване, але дуже принципове, як для тих часів, світло.

Говорили спочатку про різне. Про майбутній семитомник його творів, до якого вже таки буде пропонуватись і роман «Собор» (збирався написати з цього приводу спеціального листа до видавництва, але й від видавництва надійшла відповідна пропозиція), про оперу «Прапорonoсці», яку готували поет Б. Олійник та композитор О. Білаш... До речі, зайняв був позицію не втручатися в їхню роботу, але одного разу таки не втримався і висловив невдоволення, чому це для Брянського готується голосова партія баритона... «Чому? Мені здається, що це – драматичний, героїчний тенор...». Сказавши це, Олесь Гончар ніби осікся. Я подумав, що він хоче знайти слово, аби делікатно поміркувати, що музика – то не його стихія і композиторові краще знати, кому які партії давати, але він почав зовсім про інше... Хоча в принципі про те ж саме...

– Колись, – почав він, – у Мінську (була там якась чи нарада, чи ювілейна затія), до болю в серці посварився з Маланчуком – партійним сатрапом з ідеології в Україні 70-х років. Я кажу, що от, мовляв, білоруси побудували для своїх письменників справжній палац, а не будинок творчості. А в Україні навіть з квартирами для письменників нерозв'язана проблема. А він мені, думаєте, що сказав на те? Каже, у білорусів під час минулої війни загинув кожен четвертий, і в них – не було бандерівців... Я в буквальному розумінні скипів... Ви подивіться, кажу, на могили в західних областях України, подивіться на прізвища, хто там загинув у тій боротьбі... То ж усе наші люди... їх загинуло не менше, ніж так званих бандерівців... Усіх їх треба вшанувати по-людському... Згадайте, наприклад, коли то це було, але під Полтавою є могили навіть шведам від «руських» ... Скільки вже разів ми доводили світові, що вміємо красиво вмирати, а коли ж ми навчимося красиво жити?.. А якщо хочете статистику, кого більше загинуло в минулій війні, то будь-ласка: білорусів – 2,9 мільйона, росіян – 2 мільйони, а українців – до 5 мільйонів... Я переконаний, що ці цифри ще й не точні і не на нашу користь...

Олесь Терентійович так розхвилювався, що коли після цієї фрази в кімнату зайшла Валентина Данилівна і щось запитала про якусь сторінку в якомусь рукописі, то він (аж мені стало ніяково) не відповів, а майже відрубав: «Зачекай, ми ще не закінчили...». І вона вийшла, а він продовжував у тому ж схвилюваному дусі:

– У розумінні проблем минулої війни інколи не лише партійці, а й самі письменники виявляються не на висоті. От, наприклад, Юрій Бондарев з Москви чи Алесь Адамович з Мінська... Обидва дуже талановиті, але й не без того, щоб розпалювати ворожнечу між нашими народами й письменниками. Адамович у романі «Карателі» пише, що «ваші» бандерівці псували «наших» білоруських партизанів... Чого ти шукаєш ворогів серед інших народів? У себе їх шукай... Так само вони обидва (мені це відомо) в приватних розмовах подекуди, ніби в «Прапорonoсцях» Гончара багато героїки, багато райдуг, а треба писати про такі жорстокості, як от ми пишемо. Народ, мовляв, почувався не так героїчно, як герої «Прапорonoсців»... Братове письменники, хочеться сказати мені, я не прошу мене наслідувати, пишiть так, як вам на душу кладеться, але я переконаний: коли я писав саме так про Брянського, Самієва чи Черниша, то писалось мені не про вигаданих мною людей, а про народи, яких я бачив... Білоруси, мабуть, теж бувають різні, але у Брянському я побачив щось краще в них... А він мені розказує, якими поганими були мої бандерівці... Я сам у цьому розуміюся значно краще від тебе... Так само Юрій Бондарев... Коли з'явився його Княжко в романі «Вибір», я не раз йому з вдячністю тиснув руку, а коли тепер він каже, що «Прапорonoсці» – це райдуга, то... Райдуги на небі з'являються тому, що був дощ, що зайшло сонце і людям є на що сподіватися в житті... Я переконаний, що якби не було у наших душах райдуг, то не було б і перемоги над фашизмом. А та перемога... Без неї, між іншим, навряд чи ми мали б усі інші наші свята. І не тільки ми, а й усі інші народи... Святкували б щось інше...

* * *

Я помічав, що не одну тему наших розмов він обов'язково якось повертав у річище «всіх народів». У ньому постійно жило якесь особливе «перевисання до народів», як сказав би П. Тичина. Але не офіційне, а суто людське «перевисання», в якому завжди вгадувалося оте найуніверсальніше в прагненнях істинних письменників побачити в народах людей, а в людях конкретних особистостей. Прикметною в цьому зв'язку видається згадка, початок якої виріс із студентської аудиторії Київського університету імені Тараса Шевченка. На рубежі 70–80-х рр. я за сумісництвом (працюючи в академічному Інституті літератури імені Т. Шевченка) викладав в університеті спеціальний курс «Сучасна українська література». Сиджу, отже, в аудиторії, слухаю відповіді студентів з цього курсу, виставляю заліки, а в душі гарцює якийсь дивний поетичний настрій. У пам'яті зринали й зникали всілякі визначення: що таке поезія? Одне здавалось мені найточнішим: поезія – це свято душі. В таке свято весь світ здається чистим і гармонійним, а серце виповнюють серпанки найтепліших мелодій, найчарівніших слів... Якщо таке з'являється, то воно – потрібне?..

Один студент, сидячи за останньою партою, вислухав відповіді на мої запитання всіх своїх однокурсників і підійшов до мене останнім.

– Ви звернули увагу, – почав він «здалеку», не чекаючи, поки його щось запитують, – що студенти прочитали далеко не всі «обов'язкові» твори? Але три романи прочитав кожен: «Твою зорю» О. Гончара, «Марусю Чурай» Ліни Костенко і «Роксолану» П. Загребельного... Я хочу розповісти про той мотив із «Твоєї зорі», на який ще ніхто не звертав уваги... Про індійський мотив... Пам'ятаєте, він з'явився у Гончаревому «Соборі» ще в шістдесяті роки у вставній новелі «Бхілайське вогнище»? Згодом відлуння його чулося в «Березі любові», а тепер – у «Твоїй зорі». Це випадково, чи – як поезія, котра випадково не буває?..»

З цим запитанням через кілька днів я звернувся до автора «Твоєї зорі» особисто. Олесь Терентійович спочатку сказав щось про спостережливість студента, про чіпкість молодого, особливо підліткової пам'яті. У роки дитинства він сам у буквальному розумінні поглинав кожне друковане слово, навіть – на всіляких накладних, квитанціях, і все це – досі пам'ятається...

– А випадковостей у художньому творі не буває, – перейшов він згодом до непростого запитання. – І не повинно бути. У поетичному вогні творення, на тому святі душі, має згоріти всяка випадковість, а залишитись, кажучи словом О. Довженка, тільки чисте золото правди... Щодо індійського мотиву... Він виник у мене, може, й підсвідомо, як багато чого в творчості загалом, але не виникнути не міг. Він один із штрихів осмислення літературою нашого індоевропейського кореня, найбільшої цінності життя –

людського братерства... До індійського народу я завжди відчував якийсь особливий потяг. Це народ працьовитий і безмежно талановитий. Ще одне цьому свідчення – книжка староіндійської поезії, яку так любовно кілька днів тому у перекладах українських авторів подарувало читачам видавництво «Дніпро»... Про свою залюбленість в Індію недавно я мав нагоду сказати Голові Всесвітньої Ради Миру Ромешу Чандрі, який кілька днів перебував у Києві, та прем'єр-міністру Індії Індірі Ганді під час її недавнього візиту до нашої країни. Загалом же, останні місяці у мене справді минули «під знаком Індії».

Про те, що Олесь Гончар як Голова Українського Комітету захисту миру мав зустрічі з Ромешом Чандрою, а як академік української академії виступав під час вручення Індірі Ганді диплома почесного доктора Київського університету імені Тараса Шевченка, детально інформували майже всі центральні газети. Але хотілося б почути щось про особисті враження письменника від цих зустрічей.

– Приємно було чути, – сказав Олесь Гончар, – захоплені відгуки Індіри Ганді й Ромеша Чандри про наш древній красень Київ. «Я дуже люблю осінь, – говорила Індіра Ганді, – і надзвичайно рада, що побачила невимовну красу київської золотої осені» І це особливо запам'яталися її слова, сказані під час зустрічі на офіційному прийомі: «Людина в світі одна, а обідають її найчисленніші й відповідальні обов'язки. Один із них – зберегти землю в красі, в мирі і спокої».

Так, про красу, про мир і про спокій, завдяки чому тільки й можливе братерство між людьми, думає завжди кожна чесна людина планети. У творах Олесь Гончара ця думка звучить обов'язково в органічній єдності з роздумами про суть людського життя загалом, про необхідність людську бути великим патріотом своєї країни і всієї землі нашої. Дуже своєрідно про це йшлося в романі «Твоя зоря». «Твоя зоря», – писав у листі до О. Гончара індійський читач С.К. Чаттерджі, – надихнула мене на пильне дослідження моєї власної душі, аби я міг відповісти, чи ж люблю я мою країну так, як Заболотний (головний герой роману – М.Н.) любив свій степ, аби переконатися, що природа і я – єдині у всьому і, нарешті, – що є не менш важливим, – віддатися прагненню до гуманізму і загальному братерству людей».

– Листовних відгуків про «Твою зорю», – казав О. Гончар, – я одержав уже чимало. Бо ж твір перекладено англійською, французькою, польською, іспанською та німецькою мовами і він має читачів, отже, в різних країнах. Але словом читача з Індії я дорожу особливо, бо в ньому бачиться якась продовження тих традицій, що йдуть від нашого культурного першокореня і які в майбутньому повинні ще дужче зміцнюватися. Говорячи про традиції, не можу не згадати і факт, про який я говорив, до речі, Індірі Ганді. В одному з індійських театрів протягом тривалого часу виставлялася драма про нашого Кобзаря. А народилася вона так: один індійський учений-філолог років десять тому відвідав Україну, познайомився, зокрема, з долею і творчістю Тараса Шевченка, а повернувшись до Індії, став читати в різних аудиторіях лекції про Кобзаря. Слухав ці лекції і тамтешній драматург; постать Кобзаря так захопила його, що він зважився написати про нього драматичний твір. П'єса про Шевченка індійського автора, як і вихід згадуваної книжки «Староіндійська поезія», – це штрихи сучасних взаємин індійського і нашого народів. А в минулому таких штрихів не злічити...

Про один із них Олесь Гончар познайомив читачів «Літературної України» в дуже цікавій розвідці «Рабіндранат Тагор і Україна» (вересень, 1982; це була передмова письменника до вибраних перекладів Р. Тагора українською мовою. – М.Н.). Це справжня перлина літературно-критичної творчості. Вона не лише насичена майже екзотичною інформацією, а й являє собою приклад дивовижного критичного хисту, приклад того, як через постать одного поета – Рабіндраната Тагора – можна показати все багатство граней духовного єднання народів. До речі, у «Твоїй зорі» одна із згадок про Індію пов'язана теж з іменем Тагора: Кирило Заболотний виказав свою заповітну мрію вивчити бенгальську мову, щоб в оригіналі читати вірші великого поета.

– Ознайомлення з творами великих художників в оригіналі, – казав Олесь Гончар, – це, звичайно, ідеал. Сягнути його – не кожному по силах, і тому в наш час набуває особливо великої ваги перекладацька справа. Недавня нарада перекладачів літератури іншими мовами, що відбулася в Києві, показала: ми маємо чим і вдовольнятися, але є в нас і над чим постійно думати. І не тільки перекладачам, а й нам самим – українським

письменникам. Йдеться про те, щоб гідно й об'єктивно представляти нашу літературу на світовому рівні. Особлива відповідальність тут лягає на літературних критиків. Цілком справедливою є думка, що критик – творець, але не можна забувати, що він на-самперед – дослідник, осмислювач літературного процесу. Осмислити значення й місце здобутків українських авторів у світовому контексті – головне завдання працівників критичного цеху. Кажу про це тому, що до ідеалу в нас тут ще не близько. Нещодавно, скажімо, відбувся пленум Спілки письменників у Москві, проведено дні літератури в Литві... І там, і там української літератури майже нечутно було. А в нас же є що показати: філософська лірика М. Бажана, розмаїта проза П. Загребельного, потужна історична мисль Ліни Костенко, вибухові вірші І. Драча, М. Вінграновського, Б. Олійника, огниста й ніжна поезія Д. Павличка... Кожне з цих та інших поетичних явищ могло б бути окрасою будь-якої літератури...

Я спробував додати сюди ще й «Твою зорю», але він заговорив про неї в трохи іншому ключі:

– «Твоїй зорі» віддано чимало часу. Значно більше, ніж кількість років, які відділяють публікацію її від виходу попереднього роману «Берег любові». І тому з магнітного поля цього роману я виходжу дуже повільно. Та й проблематика твору «не відпускає»...

«Не відпускає», бо характери твору концентрують у собі не просто сучасність, а рух історії, той стан розвитку людини, в якому відбивається трепетний зміст нашої доби. Критики справедливо наголошували, що «Твоя зоря» заглиблена в ті проблеми, до яких звернута, по суті, вся сучасна світова література – романи киргиза Ч. Айтматова, колумбійця Г. Маркеса, австрійця П. Хандке, швейцарця М. Фріша й інших авторів. Очевидно (перепитав я), і в нових творах доведеться осмислювати проблематику, на якій зведено «Твою зорю»?

– У прямому розумінні – ні, але якоюсь мірою – так. Думаючи про новий твір, згадую слова Ю. Яновського, записані ним під час роботи над «Живою водою»: «Хочу писати по-новому». Ці слова може повторити кожен художник, поринаючи в стихію новоствору... А «життєвого матеріалу» нині, як і завжди, не бракує. Недавно я відвідав рідні полтавські краї. Все там вражає і проситься на папір. Особливо те, що прийнято називати творчістю народу. Знайти художній адекват їй, розкрити філософський зміст романтики тієї творчості – ось над чим нині думається... Останнім часом про романтику дехто почав говорити, як про пережитий етап. Навіть Ч. Айтматов в одному виступі сказав: «От романтизма... ми пришли к реализму сугубо жизненному, глубокому». А в недавньому виступі Д. Павличка натрапляємо на такі слова: «Ми вже не сміємо виходити перед народ у тих романтичних одежах, які так пасували митцям одразу після революції». Думаю, продовжував О. Гончар, що слово «романтика» тут треба розуміти як «псевдоромантика», котрій справді не місце в мистецтві. Бо справжня романтика, отой порив, з якого вийшли колись і Байрон, і Паганіні, і Тарас Бульба, і гайдамацький Ярема, і герої Яновського та Довженка – така романтика неперебутня. Згадаймо Е. Межелайтіса, котрий говорив про романтику як антипод безкрилого тління: «К чертям зту рухлядь; и пусть вставляют мне сердце романтика!».

Відома річ, подумалось мені, що форми боротьби за майбутнє будуть зазнавати змін. Інакшою, модернізованою буде й романтика в літературі майбутнього. Та, зрештою, й література сама буде інакшою. Такий процес – закономірний. Осмислюючи його, О. Гончар під час зустрічі з письменниками США у липні того року говорив: «Не беруся сказати, який вигляд матиме література завтрашнього дня, але впевнений, що вона уже не може бути такою, як раніше; вона неминуче стане інакшою, якщо по-справжньому хоче зберегти вірність людині і вважає своєю місією підтримувати її надію, незнищенну віру в життя».

Вірність людині, віра в життя... Це той п'єдестал, на якому стоять усі герої Гончара. І Брянський з «Прапорноносців», і Колосовський з «Циклону», і Горпищенки з «Тронки», і Баглаї з «Собору», і Заболотний з «Твоїєї зорі»... Виразники краси вірності, тому-то вони й стали невід'ємним складником нашої духовності; «Світ потребує якомога більше Заболотних», – писала Гончареві вчителька із США Марселла. Можна додати: і Брянських, і Баглаїв, і Колосовських... Вони – як зорі нашого життєвого неба, котрі випромінюють незнищенну поезію людяності, потрібну і нам, і наступним після нас поколінням. «Ведь если звезды зажигают, значит это кому-нибудь нужно?»

* * *

Розмови про будні і свята літератури – це була, звичайно, головна тема наших розмов. Шкодою, що не всі з них «законспектував», але й те, що збереглося, «видає» О. Гончара як дуже уважного читача і спостережника за літературним процесом. Просто диву даєшся, коли він устигав (при своїй неймовірній зайнятості) читати майже все з літературних новинок, не оминаючи навіть такого, що цікавити могло б лише фахівців-дослідників чи фанатів-книжників. 25 квітня 1984 р., наприклад, зателефонував він мені після читання щойно виданої книжки І. Дніпровського «Яблуневий полон», до якої я написав передмову. Сказав мені я занотовував після розмови майже дослівно.

– Чудовий письменник, – говорив він, – я вперше так уважно вчитався в його прозу і ще раз пересвідчився, якою справді багатогою була наша література в 20-х роках. Ви даремно там написали в передмові, що він – автор «других позицій». Поряд із Яновським він виступає, сказати б, «на рівних». Власне, підготовка кращих здобутків нашої прози пізнішого часу належить і йому. Драматургія в нього трохи слабша, але проза... Особливо приглянулись мені оповідання-повісті «Долина угрів», «Яхта «Софія»... Добру справу ви зробили, що впорядкували цю книжку. Шкода, що малий тираж... Микола Братан на Херсонщині робить дуже багато, щоб увічнити пам'ять про Дніпровського та його побратима Миколу Куліша значно ширше, ніж зроблено це досі. Особливо – в Каланчаку, з яким пов'язані молоді роки цих письменників...

Протягом якогось часу я думав, що Олесь Терентійович основну свою читацьку увагу звертає на власне художню літературу, а критика, літературознавство для нього – супутні, сказати б, заняття. Але після однієї розмови в 1985 р. таку думку довелося змінити. Він, виявляється, був дуже уважним до літературної критики загалом і особливо до тієї, що виходила з-під пера працівників академічного Інституту літератури, де я тоді працював...

Домовлялися про зустріч на хвилину десять, а розмова затягнулася на півтори години. Розмова була переважно критичною (з його боку, звичайно). Нарікав він на те, що Інститут продукує чимало ялових досліджень; немає в них серйозного аналізу, але дуже багато констатацій. І надто, коли той чи той констататор як утелючить, буває, на одній сторінці тексту штук п'ять «концепцій» і стільки ж «засад», то від нудоти, повірите, з'являються позиції, як у героя повісті Селінджера «Над прірвою в житті». Вражає також дрібність публікацій, крупні монографічні праці майже не з'являються, а тільки – збірники статей, колективні праці на зразок «Етапи великого шляху» чи «На передових рубежах епохи». Я дуже сумніваюся, щоб хтось узявся прочитати до кінця такі, з дозволу сказати, праці. Адже там усього-на-всього брехливо доводиться, що біле – біле, а чорне – чорне...

Не дуже поспішає Інститут аналізувати нашу літературу в контексті світових літератур. Минулого року, наприклад, не з'явилося жодної серйозної публікації не те, що в Варшаві чи Парижі, а навіть у Москві. А в українській періодиці від імені Інституту вихваляється те, що не варте похвали, захищається те, що не потребує захисту. Здається, вагомішим також могло б бути слово Інституту в тій не до кінця зрозумілій полеміці, яку зчинили між собою Павло Загребельний, Борис Олійник, Дмитро Павличко. Щось у тій полеміці виявляється дуже мало турбот про літературу, але більше – про якісь амбіції...

Про мою книжку «П'ятиліття українського роману» довелося вислухати від нього теж немало докорів. Книжка потрібна і місцями навіть добротна, говорив він, але авторів (тобто мені) забракло вибагливості в доборі для аналізу справді якісних творів. І треба трохи строгіше їх аналізувати. Бо виходить якась поблажливість або приблизність. Наприклад, про романи «Я – Богдан» чи «І зараз, і завжди...» говориться ніби й трохи критично, але хвальба все те перебиває. У зв'язку з романом про Богдана треба було б аналітичніше сказати, що чіпати Шевченка в своїх фантазіях – не слід. Автор роману говорить, ніби Шевченко в чомусь там не розібрався, коли докоряв Богданові за його політику. Шевченко розбирався в усьому і навіть краще за нас. Про це треба нікому не забувати...

Про романне господарство України Олесь Гончар говорив завжди з особливим хвилюванням, бо це була його, сказати б, постійна любов. Але першою любов'ю у нього був усе-таки інший жанр – новелістика. З неї він починав, до неї звертався завжди з трепетом і вважав, що в невеличкій новелі справжній художник може сказати не менше, ніж у довгому романі. Зрідка згадував свій давній біль – веремію, яка зчинилася після опублікування ним новели «Модри Камень»; розповідав про прикросі у зв'язку з публікацією новели «Кре-

сафт» (це був, до речі, один з перших творів того явища, яке в 70-х роках іменуватиметься «сільською прозою» і пов'язуватиметься чомусь тільки з російською літературою; свого «Кресафта» він опублікував ще 1963 року); зі здивуванням говорив про неможливість екранізації новели «За мить щастя» (один режиссер – Микола Мащенко – зробив уже все необхідне для цього, але цензура застерегла, що там, у новелі, хибно витрактувано нашу інтернаціоналістську місію; і роботу припинено; дивне розуміння в наших достойників отого інтернаціоналізму, додав Олесь Терентійович; там, де поставлять вони свої намети – ото вже й їхнє; отакий інтернаціоналізм; а в новелі «За мить щастя» ідеться зовсім не про це, а про те, що для людських сердець і для любові ніяких кордонів не існує).

Пам'ятною для мене залишилась розмова про його новелу «Корида». Після її публікації в літературних колах точилися різні розмови: одні підхвалявали (не читаючи твору), інші висловлювались неоднозначно: талановита, мовляв, річ, але проблематика новели не дуже глибока; екзотична перемога іспанського тореадора в бою з биком і бунт проти цього «нашої» туристки – що тут особливого?

Я вирішив написати окрему статтю тільки про цю новелу. У критичній практиці це не дуже популярний жанр: надто важко буває написати щось закінчене лише про один вірш чи одну новелу, оскільки в них «матеріалу» просто-таки обмаль. Це лише в модерністські часи Р. Барту вдавалося про одне оповідання Едгара По обсягом 28 сторінок створити монографію на 220 сторінок. У нашій традиції показники скромніші: про вірші О. Пушкіна «Я помню чудное мгновенье» та «Анчар» О. Білецький «спромігся» на статті лише обсягом по 20 сторінок кожна. А П. Филипович про «Одне слово» Лесі Українки і «Цвіт яблуні» М. Коцюбинського створив дослідницькі статті обсягом трохи більше, як по 10 сторінок кожна.

Спробу зосередитись у дослідженні на одному невеликому творі ще в студентські роки мені підказав викладач зарубіжної літератури в Київському університеті Анатолій Хомич Іллічевський. Саме за його порадою я написав тоді курсову роботу про вірш І. Франка «Каменярі» обсягом до 30-ти сторінок машинопису. Дуже громіздкою і тяжкою була та робота. До її специфіки я вирішив повернутися лише через багато літ і обрав для цього саме «Кориду» О. Гончара. Опублікував її журнал «Українська мова і література в школі» і чи не першим читачем її був сам Олесь Терентійович. Перед цим він у «Літературній Україні» прочитав також відгук про «Кориду» кіровоградського критика Гр. Клочека. Зателефонувавши мені, Олесь Терентійович почав із захоплення:

– Ви мене порадували: у статті сказано майже все, про що я думав, пишучи новелу. У статті Гр. Клочека теж ніби все правильно, але... Як ви пишете, в ній героїня новели Ганна Адамівна опинилася ніби на периферії. А твір писався ж ради неї. Вона запротестувала проти нерівного бою озброєного тореадора з беззбройною живою істотою, а також проти всіх отих наелектризованих трибун... Це і є те, що сталося, аби народилася новела «Корида». Я погоджуюся з наведеною вами думкою В. Шукшина: «Твір пишеться тоді, коли щось сталося – у світі, в країні, в людській долі». Найбільшим злочином людського життя є те, що гігантські людські маси потрапляють, бува, у поле дії психозу когось одного і тоді починаються трагедії. Так виник і фашизм, і «наш» сталінізм, а нині, по суті, маємо його продовження. Хіба можна миритися з тим, що в нас за всі керівні постанови голосують одностайно?! Я хотів сказати, що Ганна Адамівна голосувала проти...

А стаття Гр. Клочека мені загалом сподобалася. Не комфортно було тільки від того, що поруч розглядалася «Автобіографія» загалом талановитого автора-шістдесятника. Пусте то все. «Баловство». Не можна «виробляти» таку літературу... Або повість В. Тарнавського. Його оповідання, що публікувалися у «Вітчизні», мали досить пристойний вигляд. А повість «Міські мотиви» видається якоюсь полегшеною, початківською. Видно в ній сірі нитки. Скрізь...

Природність, пластичність, органічність у художньому мисленні письменника були для О. Гончара найголовнішою атрибутикою талановитості. І літературний критик у своїй роботі повинен виходити саме з цього. Якщо він не помічає «грубої роботи» у творі, то спеціальність його дуже сумнівна. Особливо слід бути уважним в аналізі новели. Коли я в 1993 р. опублікував у журналі «Слово і час» про нього статтю «Подвижник», то він мене в буквальному розумінні «відчитав» за те, що в ній майже нічого не сказано про його новелістику. І не видно з тієї статті, чи я взагалі розуміюся на особливостях новелістичного

мислення. Так само йому здалося, що я «перебираю» в своїх міркуваннях про романтизм у творчості О. Гончара. І загалом, на його думку, це не краща моя публікація. Про це ж, як мені переказували, він говорив, але ще крутіше, комусь із відоміших за мене літературознавців. Але як саме – я поки що не знаю. Зате пам'ятаю, що він гаряче привітав мене, коли з'явилася в 1993 р. моя невеличка книжечка «Наука і кон'юнктура». У телефонній розмові він сказав, що в тій книжечці дуже точно означено ситуацію, що склалася була в літературному процесі середини 60-х років. Саме тоді (в 1966 р.) він виступив із дуже сміливою, як на той час, звітною доповіддю на з'їзді письменників і мені в своїй книжечці, на його думку, вдалося знайти тій доповіді відповідний контекст. У ній йшлося, зокрема, про необхідність повернути нашій літературі її кращі імена, зокрема й проскрибованого Володимира Винниченка, а крім того – наш письменник повинен знати всі здобутки світової художності, про психоаналітику, про модернізм і т. д. Інакше-бо ми залишатимемось на далекій периферії літературного процесу...

За таке «вільнодумство» Олесь Гончара тоді, в 1966 р., дуже активно «виховували» в багатьох кабінетах компартійної влади, але він зумів відповісти на те виховання тільки романом «Собор», який так був налякав тогочасних можновладців...

Говорили ми про все це вже в часи, коли компартійна влада наказала довго жити, а Україна стала незалежною і самостійною державою. Олесь Гончар в її творенні брав дуже діяльну участь. Частково вона відбилася у виданій у 1991 р. його книжці публіцистики «Чим живемо. На шляхах до українського Відродження». У дарчому написі на книжці він писав: «*Михайлу Кузьмичу Наєнку на новий 1992-й, на щасливі творчі літа! Зі всією щирістю серця – Олесь Гончар*». У цій книжці, до речі, вперше опубліковано і виступ Олесь Гончара на вечорі в Київській консерваторії, де відзначалося його п'ятидесятиріччя. Я слухав той виступ, сидячи в залі, і на все життя запам'ятав один абзац з нього, через який, фактично, були перекриті йому всі дороги в друк, і він пролежав у столі письменника майже чверть століття. Звучить той абзац так: «*Як бути, скажімо, з маленькими отими вельзевулами, навіть до літератури причетними, які часом ще й зараз ночами, при чадінні культівських каганців, пробують озлоблено клепати старі-старі ярлики для нових наших творів? Трудії невдячного ремесла, вони, видно, сумують за минулим, за днями сваволі, коли можна було цькувати безкарно, – та все ж сподіваємось, що їх обвіє струменем чистого повітря нових днів, а недолугі їхні вироби, як усе фальшиве й рецидивне, будуть потоптані копитами часу! Ярлики, – а, кажуть, є охочі начепити їх і на «Собор», – ніякі вульгарізації сьогодні вже не спроможні збити з пантелику нашого мислячого, вдумливого читача*».

Коли я в 1980 р. сказав Олесеві Гончару, що на все життя запам'ятав ці його слова, він пішов до якоїсь потаємної книжкової шафи і подарував мені з неї перше видання репресованого тоді ще «Собору». Але про це я вже згадував...

Замість епілога

Ті, хто пам'ятає себе повоєнним школярем, можуть згадати, що Олесь Гончар уже тоді не просто «був» у літературі, а володів свідомістю читачів як письменник високого, хрестоматійного авторитету. Таким він залишався для поколінь рубежу 40–50-х рр. ХХ ст., таким він є і для наших сучасників, а йому, виявляється, лише вісімдесят...

Півстоліття ходити «в живих класиках» – справа не легка. Це тягар лише для одержимих і тих, кого природа наділила дуже особливим данням. Чи вповні реалізовував письменник те дання і де межа тієї повноти?

Відомий поет колись сказав: *нерівно і хитаючись верстав я путь свою...* Обдаровані митці (на відміну від «рівних» графоманів) завжди «хитаються». І це – не кон'юнктурність. Це спосіб існування, внутрішня екзистенція талановитого художника, якого постійно спопеляє невдоволення собою і світом. Річ аж надто в простому: небо вповноважило його помічати те, що філософи називають «життєвими несумісностями», і тому він повсякчасно запитує себе і світ словами героя Гончаревої «Тронки»: «*Чи так жив?.. Чи так усі ви, люди, живете?*». Прагнучи відповісти на ці запитання, тому-то митець і «хитається»: від теми до теми, від ідеї до ідеї, від епохи до епохи... Останнє, щоправда, потребує уточнення: справжні митці «живуть» одночасно в усіх епохах, і тому їм вдається, синтезувавши досвід буття земного, видобувати чари поезії з краси людської вірності (як Гончар у трилогії

«Прапорносці»), відкривати в людині внутрішню незруйнованість її (як у його ж романах «Людина і зброя» та «Циклон»), проникати в собори душ людських («Собор»), бачити зорі ясні навіть у калюжах антилюдського існування («Твоя зоря»).

Окремі поверховці ладні бачити в творчому житті О. Гончара саму лише «безхмарність», а інші зараховують його навіть до колишніх номенклатурних письменників. Мовляв, і премії літературні одержував від тоталітарного режиму, і академіком став у застійні часи, і в дисидентах нібито не ходив... Дехто з сучасних «авангардистів» пробує поставити під сумнів навіть суто художню вартість Гончаревих творів, протиставляючи їм свої, обкладені похабщиною, «*грязнейшие малороссийские вирши*» (як сказав би Великий Кобзар) чи звичайні словесні «залепухи» (як сказав би Великий Каменярь). До всього цього треба ставитись якщо не зовсім спокійно, то принаймні – тверезо. Історія світової літератури знає немало випадків, коли великі художні цінності раптом потрапляли в немилість до тих чи тих «вивихів» у людському співжитті. Як відомо, клерикальне Середньовіччя намагалося похоронити майже всіх велетнів античної літератури; більше сотні років був «забутий» Шекспір і романтикам рубежа XVIII–XIX століть довелось ще раз відкривати його для світу; ультрареволюційні молодики дошукувались «гріхів» у Гете і Гюго; уже в нашому столітті достославні пролеткультивці і футуристи намагалися «зіпхнути» з більшовицького «корабля сучасності» Пушкіна і Шевченка... Але дивно-дивне! Всі ці літературні титани від того не лише не похитнулися, а стали ще стійкішими і величнішими. Олесь Гончар – у їхньому ряду.

Вчорашній диктатурний режим із Гончарем, звичайно, рахувався. Але «рахувався» по-особливому: тримав від себе на відстані (як пан свого козачка), а часом піддавав і найвульгарнішим екзекуціям. Ще б пак: адже головний ідеолог більшовизму Ульянов-Ленін вважав, що художня творчість – це рихтування на будівництві більшовицьких споруд; рихтування, яке робиться з відходів, з усілякого непотребу, і як тільки споруда хоча б у чернетці готова, воно розбирається: на дрова, на розпал у топках та ін. Письменників, як правило, кидали в топки. І Гончара пробували теж. Або опосередковано, як у кінці 40-х років, коли письменника намагалися зіштовхнути з шельмованими тоді його літературними вчителями – Ю. Яновським, П. Панчем та ін., чи й безпосередньо, як після виходу роману «Собор» (1968), у якому розкрита несумісність диктатурних режимів із найбільшими цінностями життя – соборами людських душ. Як писав сатирик із діаспори А. Калиновський (Галан), у «Соборі» вперше за 50-ліття диявольської влади так сміливо дано їй по пиці. На письменника тоді було направлено найбільших кололітературних псів – директор академічного Інституту літератури М. Шамота, головна більшовицька газета «Радянська Україна» та ін. Не кажучи вже про менших цуциків із областей, районів, хуторів. Пам'ятаючи про те, що талант Гончара – це органічна частка душі українського народу, ці сторожові пси влади цинічно демонстрували, що для них нічого не вартує залізти з своїми чобітьми навіть у душу народну. «Дабы другим не повадно было», – як любили повторювати нам відомі імператори і держиморди.

Після подібних екзекуцій Гончар, звичайно, почувався не в найкращій художній формі. У 50-х роках він опублікував кілька творів з рудиментами горезвісної «теорії безконфліктності»; у 70-х, після вилучення «Собору» з літературного процесу, з'явилися в окремих творах полегшені конфліктні ситуації, але після кожного такого періоду письменник знову вибухав твором великої художньої сили і патріотичного пафосу. У кінці 50-х таким вибухом став роман «Людина і зброя», де показано драму людини, яку затисли з двох боків сталінський і гітлерівський режими, а в кінці 70-х уже написана була «Твоя зоря» – роман, що знаменував собою новий етап у художньому мисленні всього українського письменства і ніс у собі ідеї майбутнього відродження української духовності. Коли в другій половині 80-х років питання про можливість такого відродження постало з усією гостротою, О. Гончар поринув у боротьбу за нього з відчайдушною переконаністю і несхитною послідовністю. Його пристрасні виступи про уярмлену українську душу, якій загрожує більшовицько-чорнобильський геноцид, стали звучати на всіх форумах і мітингах, що рихтували диктатурний режим і наближали Україні незалежність; він першим серед справжніх письменників вийшов з КПРС, підтримав страйкуючих на граніті студентів і став духовним прапором пробудження національної свідомості українців.

Я вже казав, що сучасні опоненти Гончара пробують знайти вразливі місця в самій художності його прози. Один договорився до того, що «Собор» «не є ні текстом, ні тво-

ром», а деякі інші в героях «Прапороносців», наприклад, бачать лише втілення «партійної лінії». Щодо останнього, спростування навряд чи потрібне, бо тоді довелося б на повному серйозі говорити про те, яку ж «лінію» втілюють дворяни А. Волконський і Т. Ларіна, британський король Лір і дочка грецького царя Антігона. Таке вже було: предтечі нині здохлого соціалістичного реалізму пролеткультівці всіх цих героїв зараховували до вигаданого ними відомства «дворянської, буржуазної літератури», а в науці така самодіяльність дістала винятково точне означення – вульгарний соціологізм. Що ж до Гончарової художності – проблема трохи складніша. Нерозуміння її авангардними опонентами йде від їхньої неосвіченості й зацикленості на певних міфах. Формуючись в умовах соцреалістичного міфа, вони генетично сприйняли тільки дві його барви: чорну і білу. Про те, що там могли бути відтінки, їхня генетика не здатна ні відчутти, ні сприйняти. А відтінки там справді були. Один із них – романтизм, відсунутий теоретиками соцреалізму десь на двадцять п'ятий план. Тим часом, в окремих письменників він був на плані першому; даючи змогу «виламуватись» із ідеологічно-нормативного соцреалізму, романтизм утримував нашу літературу від остаточного сповзання в прірву антилітератури і підтримував у ній вогонь незнищенності. Як наслідок, маємо «Майстра корабля» і «Чотири шаблі» Ю. Яновського, «Патетичну сонату» М. Куліша і «Свічине весілля» І. Кочерги, «Землю» і «Україну в огні» О. Довженка, а також численні твори авторів з української діаспори – «Попіл імперій» Ю. Клена, «Сад Гетсиманський» І. Багряного, «План до двору» Т. Осьмачки, «Жовтий князь» В. Барки та ін. У цьому ж ряду, насамперед у ряду творів Ю. Яновського і О. Довженка, впевнено стоять і кращі романи та новели О. Гончара. Розвиваючи їхні традиції, О. Гончар приніс в українську романтичну прозу саме свою барву і свої відтінки. Довженко – це художник-монументаліст у своїй романтиці; Яновський – «виконавець» героїчної думи про свій час. Створені ними характери «височіють», якobelіски на п'єдесталах; у Гончара ж вони ніби «зійшли на землю», стали поруч з нами і заговорили, як з рівними. Патетична образність у нього стримана, як стримана й «методика» творення образу-символу. Гончар не одразу підносить його на п'єдестал (як Довженко Орлюка біля Бранденбурзької брами), а досягає цього поступово, внаслідок чого з'являється зрима поступальність розвитку усіх складників художнього твору. Важливо, що розвиваються образи-символи не лише в життєвому розумінні, а й як художні знаки авторського мислення.

Чи не розчиняється у зв'язку з цим Гончарів романтизм у реалізмі? Адже «ліричне наближення» героя до реального життя і поступальний розвиток характеру – це прерогатива саме реалістичного стилю... Такі застереження неправочинні, бо йдеться про якісні видозміни в структурі романтичного стилю, а не «розчинення» його. Ці видозміни не руйнують найголовніших ознак романтизму – жадання ідеалу (з точки зору життєвого змісту) і настанова на піднесену, гіперболізовану тропіку (формотворча риса).

Романтична новизна характерна і для сюжеттики та композиційних складників прози О. Гончара. Довільність будови, «тасування» подій, що спостерігається і в Довженка, і в Яновського, Гончаревим творам майже не властива. У них завжди «на своєму місці» зв'язки, кульмінації, розв'язки, ретардації та інші «технічні прийоми» художнього мислення. З їх допомогою, та ще з допомогою пульсуючого (новелістичного) розгортання сюжетів, місткого, «наіскреного сонцем» слова, знаходяться оптимальні зв'язки між часом художнім та реальним, досягається емоційна правдивість зображеного світу і його послідовне поривання до своїх ідеальних форм.

* * *

Мені добре видні сьогодні слабкості моєї книжки «Краса вірності». Але є в ній і позитивна риса: вона – про творчість Олесья Гончара як живе втілення тієї Краси вірності. Скільки там років тому я надіслав був ту книжку близькому приятелю Олесья Гончара – російському письменникові Михайлові Алексєєву. І написав кілька добрих слів про опублікований тоді його роман «Драчуны», у якому чи не вперше за багато літ зачеплено було болюче для всіх підрадянських народів питання голодомору. У відповідь одержав від нього короткого листа: *«Дорогой Михаил Кузьмич! Сердечное спасибо за доброе и – что еще важнее – умное письмо: как бы было хорошо, ежели б наша критика придерживалась бы точки зрения, высказанной Вами.»*

И за книгу премного благодарен, поскольку она о самом близком и дорогом мне человеке – Олесе Гончаре.

Да пребудет с Вами здоровье доброе и творческое вдохновение в новом 1983-м и во все последующие годы. Ваш М. Алексеев.

Р. С. Не можу ще раз не згадати, що М. Алексеев був першим у роки війни, хто опублікував в армійській газеті добірку фронткових поезій Олесея Гончара. На згадуваному мною ювілейному вечорі Олесея Гончара в Київській консерваторії (1968) М. Алексеев у своєму вітальному слові розповів, що поезії ті з його ініціативи були опубліковані в російськомовній військовій газеті українською мовою. І це був «гвоздь» газетного номера. Працівники преси (та й читачі) добре знають, якою безбарвною буває газета (чи й письменство загалом), коли там бракує «гвоздя».

...Вінок жалоби на його похорон ми принесли разом із ректором Національного університету імені Тараса Шевченка. Постояли в траурній вахті, поспівували рідним... Знеможена Валентина Данилівна повторювала тільки болюче слово «все» («*Все, Михайле Кузьмичу*»), а потім була велелюдна процесія на Байковому кладовищі і неймовірна злива. Я ще ніколи не бачив, щоб небо на похоронах класиків ридало такими рясними сльозами. Коли ховали мого батька, від несподіваних лютневих морозів перехоплювало подих навіть у трубу духового оркестру, який грав похоронні марші... А з неба, крізь сонце, сіялися гострі, як бите скло, кришталеві сніжинки...

Список використаних джерел

1. Наєнко М.К. Праця, натхнення, людина (До виходу шеститомного видання творів Олесея Гончара) / М.К. Наєнко // Українська мова і література в школі. – 1979. – № 7. – С. 7–19.
2. Яворівський В. Прекрасна доля. Нова монографічна праця про творчість Олесея Гончара / В. Яворівський // Літературна Україна. – 1981. – 3 квітня.
3. Панченко В. Поиски ядра. Рецензия на книгу: Наєнко М. Краса вірності: У творчому світі Олесея Гончара. – К.: Дніпро, 1981. – 215 с. / В. Панченко // Вопросы литературы. – 1982. – № 6. – С. 228–233.
4. Стус В. Твори: у 6 т. (9 книгах) / В. Стус. – Львів: Просвіта, 1994–1999. – Т. 4. – 544 с.

References

1. Naienko, M.K. *Pratsia, natkhnennia, liudyna (Do vykhodu shestytomnoho vydannia tvoriv Olesia Honchara)* [Work, inspiration, the person (To the publication of the six-volume edition of Oles Gonchar's works)]. *Ukrains'ka mova i literatura v shkoli* [The Ukrainian language and the literature at school], 1979, no. 7, pp. 7-19.
2. Yavorivs'kyj, V. *Prekrasna dolia. Nova monohrafichna pratsia pro tvorchist' Olesia Honchara* [Fine destiny. New monographic work on Oles Gonchar's work]. *Literaturna Ukraina* [Literary Ukraine], 1981, April 3rd.
3. Panchenko, V. *Poysky iadra. Retsenzia na knyhu: Naienko M. Krasa virnosti: U tvorchomu sviti Olesia Honchara* [Searches of a kernel. The review of the book: Naienko M. Beauty of fidelity: In Oles Gonchar's creative world]. *Voprosy lyteratury* [Questions of the literature], 1982, no. 6, pp. 228-233.
4. Stus, V. *Tvory: u 6 tomah (9 knyhakh)* [Works: in 6 volumes (9 books)]. L'viv, Prosvita Publ., 1994-1999, vol. 4, 544 p.

Одержано 21.03.2018.